

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

عام و خاص

بررسی تطبیقی نظرات اصولی آخوند خراسانی و محقق نائینی

تألیف

علی مظهر قراملکی

استاد دانشگاه تهران

شماره مسلسل ۷۷۵۶

شماره ۳۴۲۳

انتشارات دانشگاه تهران

سرشناسه	: مظهر قراملکی، علی، ۱۳۲۳-
عنوان و نام پدیدآور	: عام و خاص؛ بررسی تطبیقی نظرات اصولی آخوند خراسانی و محقق نائینی / تألیف علی مظهر قراملکی؛ ویراستار مرضیه ثمره حسینی.
مشخصات نشر	: تهران : دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات، ۱۳۹۲.
مشخصات ظاهری	: ۳۷۸ ص.
فروست	: انتشارات دانشگاه تهران؛ شماره، ۳۴۲۳.
شابک	: 978-964-03-6550-2
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیپا.
یادداشت	: کتابنامه.
موضوع	: نائینی، محمد حسین، ۱۲۳۹ - ۱۳۱۵.
موضوع	: آخوند خراسانی، محمد کاظم بن حسین، ۱۲۵۵ - ۱۲۳۹ ق. کفایة الاصول - - نقد و تفسیر.
موضوع	: عموم و خصوص (اصول فقه)
موضوع	: فقه تطبیقی
شناسه افزوده	: ثمره حسینی، مرضیه، ویراستار.
شناسه افزوده	: آخوند خراسانی، محمد کاظم بن حسین، ۱۲۵۵ - ۱۲۳۹ ق. کفایة الاصول.
شناسه افزوده	: شرح
رده‌بندی کنگره	: دانشگاه تهران، مؤسسه انتشارات
رده‌بندی دیوبندی	: ۱۳۹۶ ع ۲ م ۶ / ۳ / ۱۶۴ BP
شماره کتابشناسی ملی	: ۲۹۷/۳۱
	: ۳۲۵۳۰۶۴

این کتاب مشمول قانون حمایت از حقوق مؤلفان و مصنفان است. تکثیر کتاب به هر روش اعم از فتوکپی، ریسوگرافی، تهیه فایل‌های pdf، لوح فشرده، بازنویسی در وبلاگ‌ها، سایت‌ها، مجله‌ها و کتاب، بدون اجازه کتبی ناشر مجاز نیست و موجب پیگرد قانونی می‌شود و تمامی حقوق برای ناشر محفوظ است.

ISBN:978-964-03-6550-2

9 789640 365502

عنوان: عام و خاص؛ بررسی تطبیقی نظرات اصولی آخوند خراسانی و محقق نائینی

تألیف: دکتر علی مظهر قراملکی

ویراستار: مرضیه ثمره حسینی

نوبت چاپ: اول

تاریخ انتشار: ۱۳۹۶

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

چاپ و صحافی: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

«مسئولیت صحت مطالب کتاب با مؤلف است»

بها: ۲۴۰۰۰۰ ریال

خیابان کارگر شمالی - خیابان شهید فرشی مقدم - مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

پست الکترونیک: press@ut.ac.ir - تارنما: <http://press.ut.ac.ir>

پخش و فروش: تلفکس ۸۸۳۳۸۷۱۲

فهرست اجمالی

مفهوم‌شناسی

۴	مقدمه
۱۱	فصل اول: حقیقی یا لفظی بودن تعریف عام و خاص
۳۳	فصل دوم: فرق عام و مطلق
۴۵	فصل سوم: عام بدلی
۵۵	فصل چهارم: چگونگی دلالت ادات عموم بر عموم
۸۱	فصل پنجم: حقیقت یا مجاز بودن عام پس از تخصیص
۱۰۵	فصل ششم: حجیت عام مخصص در غیر مصداق خاص
۱۲۵	فصل هفتم: اجمال مخصص
۱۵۵	فصل هشتم: استصحاب عدم ازلی
۱۷۷	فصل نهم: حکم عمل به عام قبل از فحص از مخصص
۲۰۷	فصل دهم: نقش رجوع ضمیر به برخی افراد عام
۲۳۱	فصل یازدهم: خطابات شفاهی
۲۵۵	فصل دوازدهم: خطابات شفاهی
۲۷۷	فصل سیزدهم: تخصیص عام به مفهوم مخالف
۲۹۵	فصل چهاردهم: تخصیص عمومات کتاب به خبر واحد
۳۳۱	فصل پانزدهم: دوران امر بین نسخ و تخصیص
۳۵۵	گزارش اجمالی مهمترین نظرات آخوند خراسانی و محقق نائینی
۳۶۱	منابع و ماخذ
۳۶۷	فهرست تفصیلی

مقدمه

علم «اصول فقه»، مقدمه و پایه دانش فقه و حقوق اسلامی است. بدون تبحر در این دانش نمی‌توان به عرصه اجتهاد و فقاہت وارد شد این علم قواعد و اصولی را بیان می‌کند که در فهم متون دینی و استنباط احکام فقهی و حقوقی نقش ایزاری و کاربردی دارند. و به همین دلیل برخی اندیشوران از علم اصول به منطق فقه تعبیر کرده^۱ و مهم‌ترین فایده آن را به دست آوردن قدرت اجتهاد و توانایی استنباط احکام شرعی دانسته‌اند^۲ افزون بر آن، نقش این دانش در فهم سایر علوم اسلامی و قوانین وضعی و تفسیر درست آنها بر اهل فن پوشیده نیست. بر این اساس، می‌توان گفت استنباط احکام عملی اسلام بدون بهره‌گیری از علم اصول ممکن نیست؛ از این رو، دانشمندان مسلمان به تحقیقات گسترده در آن همت گماشته‌اند و کتابهای ارزشمند و دقیق علمی به رشته تحریر در آورده‌اند اکنون این دانش در حوزه‌های علمیه و مراکز دانشگاهی در رشته‌هایی نظیر حقوق خصوصی، فقه و مبانی حقوق اسلامی در مقاطع کارشناسی و تحصیلات تکمیلی جایگاه رفیعی دارد.

کتاب حاضر به بررسی تطبیقی مباحث عام و خاص در علم اصول فقه می‌پردازد و مواضع خلاف و وفاق دو دانشمند بزرگ اصولی، یعنی آخوند خراسانی و محقق نائینی را در پانزده مسأله با استمداد از دیدگاه‌های سایر اصولیان تقریر و تحلیل می‌کند.

۱- شهید صدر، دروس فی علم الاصول، ص ۴۸.

۲- مظفر، اصول مظفر، ج ۱، ص ۷.

سؤال‌های اساسی

عام و خاص از مباحث مهم علم اصول و دارای اثارفقهی و حقوقی فراوان است. وجود احکام عام در آیات و روایات و تخصیص آن احکام به انواع مخصص لفظی و لُبی مانند عقل و اجماع سؤالات جدی و مشکلاتی در استنباط احکام و به دست آوردن مقصود شارع به میان آورده است. اصولیان این مشکلات را در قالب مسائل معین طرح و بررسی کرده‌اند. مهم‌ترین مسائل مورد اختلاف در باب عام و خاص عبارت‌اند از:

- تعریف عام و عموم: آیا عام و عموم را می‌توان تعریف حقیقی کرد یا تنها باید به شرح الاسم یا شرح اللفظ بسنده کرد؟ شرح الاسم عام و عموم چیست؟

- فرق عام و مطلق: عام و خاص با دو مفهوم مطلق و مقید چه تفاوتی در مفهوم و احکام دارد؟ ملاک تمایز آنها کدام است و نسبت بین آنها چگونه است؟

- عام بدلی: مشهور اصولیان عام را بر سه گونه دانسته‌اند: استغراقی، مجموعی و بدلی. در بحث از عام بدلی سوال این است که آیا عموم بدلی حقیقتاً عام است یا اینکه ملحق به مطلق است؟ عام بدلی احکام عام را دارد یا مطلق را؟

- عموم مدخول یا عموم مراد از مدخول: آیا ادات عموم بر عموم مدخول دلالت دارند یا بر عموم مراد از مدخول؟ ثمره بحث چیست و در چه موردی ظاهر می‌شود؟

- حقیقت یا مجاز بودن عام پس از تخصیص: آیا استعمال عام مخصص مجاز است یا حقیقت؟ آیا تخصیص عام مستلزم تجوز و مجاز بودن در آن می‌شود یا خیر؟ ثمره بحث چیست؟

- حجیت و عدم حجیت عام مخصص در افراد باقیمانده: آیا عام مخصص در افراد باقیمانده از تخصیص حجیت دارد یا نه؟ ثمره بحث کجا ظاهر می‌شود؟

- اجمال مخصص: در صورت وجود مخصص مجمل آیا اجمال آن به عام نیز سرایت

می‌کند یا نه؟ تمسک به عام در شبهه مفهومی و مصداقی مخصص چه حکمی دارد؟

- استصحاب عدم ازلی: در صورتی که فرد مشکوک سابقاً فاقد عنوان خاص باشد آیا

می‌توان با اجرای اصل عنوان خاص را از آن فرد نفی و حکم عام را برای آن اثبات کرد؟

- حکم عمل به عام قبل از فحص از مخصص: آیا می‌توان پیش از جست‌وجوی کافی

از مخصص به حکم عام عمل کرد؟ و در صورت لزوم فحص مقدار آن چگونه است؟

- رجوع ضمیر به برخی از افراد عام: گاهی در پی سخن مشتمل بر عام ضمیری ذکر

می‌شود و به مدد ادله بیرونی به طور قطع معلوم می‌شود که مرجع این ضمیر همه افراد عام

نیست؛ حال آیا رجوع ضمیر به برخی افراد عام، مخصص عام است یا عموم عام همچنان

به قوت خود باقی است؟

- مورد تخصیص یک مخصص بعد از چند جمله متعاطف: اگر بعد از چند جمله

متعاطف مخصصی آید آیا تخصیص تنها به جمله اخیر وارد شده یا به همه جمله‌ها

- خطابات شفاهی: آیا خطابات شفاهی مثل «یا ایها الذین امنوا...» به کسانی اختصاص

دارد که در مجلس مخاطب حاضر بوده‌اند یا علاوه بر حاضران در مجلس، غایبان یا

معدومان را نیز در بر می‌گیرد؟

- تخصیص عام به مفهوم مخالف جایز است یا خیر؟ در صورت تعارض عام و مفهوم

کدام یک مقدم است؟

- دوران امر بین نسخ و تخصیص: آیا خاص برای تخصیص عام باید لزوماً پس از عام

وارد شود؟ تأخیر بیان از وقت حاجت چه حکمی دارد؟ در صورت تردید بین نسخ و

تخصیص کدام یک مقدم است؟

در این نوشتار مسائل مورد اختلاف به تفصیل و به گونه تطبیقی بررسی شده است.

اهمیت تحقیق از مسائل عام و خاص

بحث از عام و خاص در استنباط احکام جایگاه مهمی دارد. اهمیت بحث از آن روست که عام و خاص و مسائل آن در قرآن و سنت به وفور وجود دارد به طور مثال بسیاری از احکام عام در کتاب و سنت به دو صورت متصل و منفصل تخصیص می‌خورند. پیچیدگی مسأله تخصیص در این است که به مخصص لفظی مبین محدود نیست، بلکه عام می‌تواند به مخصص لفظی مجمل و مخصص لبی مانند عقل و اجماع نیز تخصیص بخورد. تخصیص احکام عام استنباط احکام فقهی و فهم متون دینی را دشوار می‌سازد و مسائلی به میان می‌آورد که بدون پاسخ به آنها نمی‌توان به مراد شارع مقدس دست یافت. این مسائل در صفحات آینده مطرح و تبیین شده است.

نکته قابل توجه اینکه مسائل کاربردی و ثمرات فقهی و حقوقی این باب دست کم نسبت به سایر مباحث الفاظ به مراتب بیشتر است؛ و بی‌جهت نیست که اصولیان در ادوار مختلف علم اصول نسبت به مسائل آن اهتمام ورزیده‌اند.

روش تحقیق

در تحلیل مسائل عام و خاص از روش بررسی تطبیقی استفاده شده است. مطالعه تطبیقی، شناخت یک مسأله در پرتو مقایسه بین آراء مختلف است. مقایسه بین دو دیدگاه می‌تواند ابعاد مختلف مسأله را به نحو روشن‌تر نشان دهد. بررسی تطبیقی دیدگاه اصولیان بزرگی چون آخوند خراسانی و محقق نائینی می‌تواند بر ژرف‌اندیشی در تحلیل مسائل عام و خاص بیفزاید؛ زیرا آخوند خراسانی در علم اصول صاحب مکتب، نوآور و دارای دیدگاه‌های مؤثر است. او را می‌توان از احیاگران علم اصول در دوره متأخر دانست که با

وجود ظهور اخباریونی چون استرآبادی توانست جهاد علمی مرحوم وحید بهبهانی را استمرار بخشد؛ و پایه‌ها و مبانی علم اصول را استوار کند. کتاب *کفایة الاصول* وی به سبب دقت و اعتبارش اکنون یکی از منابع مهم درسی حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌ها به‌شمار می‌رود. از آنجا که محقق نائینی در مواضع متعددی منتقد مشرب اصولی آخوند خراسانی است، تطبیق نظریات اصولی آنان در تعمیق مباحث، و دستیابی به دقایق و ظرایف آنها نقشی انکارناپذیر دارد.

شیوه طرح مباحث

این پژوهش پانزده فصل دارد؛ و در هر فصل مسأله معینی که در باب عام و خاص مورد مناقشه میان اصولیان است محور بحث و بررسی قرار گرفته است. در طرح مسائل ترتیب *کفایة الاصول* آخوند خراسانی رعایت و در بررسی هر مسأله به ترتیب گام‌های زیر برداشته شده است:

۱. طرح مسأله: در این مرحله سعی شده با توجه به اصل «حسن السؤال نصف العلم» موضوع مورد بحث به روشنی طرح شود. در این مقام علاوه بر تقریر مسأله، چستی محل نزاع و ثمرات و آثار آن در فقه و اصول بیان شده است.
۲. گزارش اجمالی و دسته‌بندی اهم آراء اصولیان در مسأله تا جایگاه و پیشینه دیدگاه آخوند و نائینی هرچند به‌اجمال معلوم شود.
۳. تحلیل و نقد دیدگاه آخوند خراسانی و محقق نائینی: در این مقام ابتدا دیدگاه آخوند خراسانی در مسأله، و ادله وی تقریر و در مواضع مختلفی با استمداد از

آراء سایر اصولیان نقد شده، سپس دیدگاه محقق نائینی طرح و موضع وی در برابر دیدگاه آخوند تحلیل شده است.

۴. بررسی تطبیقی دیدگاه آخوند و نائینی و گزارش موارد همگونی و ناهمگونی.

۵. تلخیص سخن و گزارش مختصر آنچه به تفصیل آمده است.

۶. به دلیل اهمیت مفاهیم کلیدی در فهم آراء، در مواقعی که با عناوین اصولی، منطقی و یا فلسفی مواجهه می‌گردد؛ تعریف این مفاهیم در پانوشته‌ها آورده شده است. همچنین در مقام داوری در اختلاف محقق نائینی و آخوند خراسانی سعی شده است؛ علاوه بر نکاتی که اصولیان در این باب آورده اند با الهام از آراء آنها به طرح نقدهای دیگری نیز پرداخته گردد. در ضمن شیوه طرح و تحقیق یکایک مسائل و دستیابی به نکات بدیع که در پایان هر فصل بدان اشاره شده، رهاورد این پژوهش و حاصل نوآوری‌های آن است.

مخاطبان اثر

مخاطبان اصلی این نوشتار، فرهیختگان و متخصصان هستند. اما برای مزید اطلاع مخاطبان نو آشنا با مباحث اصولی، سعی شده است در طرح مباحث پیچیده اصولی بیانی ساده کار گرفته شود. البته در مواردی از به کار بردن اصطلاحات رایج گریزی نبوده است.

کمبود منابع مناسب به زبان فارسی در دوره‌های تحصیلات تکمیلی در رشته فقه و مبانی حقوق اسلامی به‌ویژه در علم اصول، کاملاً مشهود است؛ از این رو، به نظر می‌رسد این اثر علاوه بر اینکه در نوع خود فتح بابی است برای مطالعات تطبیقی در علم اصول،

می‌تواند به مثابه منبعی مناسب، این خلأ را در برخی واحدهای درسی پر کند. البته نگارنده اذعان دارد که کوشش وی مصون از کاستی و اشکال نیست؛ لذا انتظار دارد همکاران بزرگوار و صاحب‌نظران ارجمند با ارشادهای خود، مسیر اصلاح و اکمال این اثر را هموار سازند.

والحمد لله رب العالمین

علی مظهر قراملکی